

АНЂЕЛИ У КЊИЖЕВНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИК
ДР МИЛАН ГРОМОВИЋ

Тизије

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Издаваштво „Битије”

Зборник радова

АНЂЕЛИ У КЊИЖЕВНОСТИ

Уредник
Др Милан Грововић

Нови Сад
2023

Међународни научни одбор

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Светлана Томин, Филозофски факултет, Нови Сад, председник
Проф. др Горана Раичевић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Наташа Половина, ванредни професор, Ф. факултет, Нови Сад
Prof. dr Dominika Gapska, Univerzitet Adam Mickijewi , Polska
Проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Јелена Ердељан, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Драган Станић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Жоржета Чолакова, Филолошки факултет, Пловдив, Бугарска
Проф. др Јован Делић, САНУ, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Ранко Поповић, Филолошки факултет Бања Лука, Р. Српска, БиХ
Проф. др Оливера Радуловић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Ирена Шпадијер, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Слободанка Владив Гловер, Монаш универзитет, Аустралија
Проф. др Владислава Гордић Петковић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Драгиша Бојовић, Филозофски факултет, Ниш
Prof. dr Dejan Ajda i , Uniwersytet Gda ski, Wydzia  Filologiczny, Polska
Проф. др Радослав Ераковић, Филозофски факултет, Нови Сад
Доц. др Сања Бошковић Данојлић, Факултет књижевности и језика, Француска
Проф. др Зорица Хацић, редовни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Слободан Владушић, Филозофски факултет, Нови Сад
Др Биљана Турањанин Николопулос, Филозофски факултет у Атини, Грчка
Др Марко М. Радуловић, виши научни сарадник, ИКУМ, Београд
Проф. др Душан Маринковић, Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
Проф. др Јасмина Јокић, Филозофски факултет, Нови Сад
Доц. др Радоје Фемић, Филозофски факултет, Универзитет Ц. Горе, Црна Гора
Проф. др Драгољуб Перић, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Ђорђе Деспић, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Сања Париповић-Крчмар, ванредни професор, Ф. факултет, Нови Сад
Проф. др Жељко Милановић, ванредни професор, Ф. факултет, Нови Сад
Проф. др Невена Варница, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Доц. др Јелена Марићевић Балаћ, Филозофски факултет, Нови Сад
Доц. др Срђан Орсић, доцент, Филозофски факултет, Нови Сад
Доц. др Милош Јоцић, доцент, Филозофски факултет, Нови Сад
Др Милан Грововић, научни сарадник, Ф. факултет, Нови Сад, координатор

Ђорђе М. Ђурђевић

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Центар за научноистраживачки рад

djordje.djurdjevic@filum.kg.ac.rs

КЊИЖЕВНА АНГЕЛОЛОГИЈА У КОНТЕКСТУ ТЕОПОЕТСКИХ ИСТРАЖИВАЊА: Покушај синтезе*

Будући местом у ком се додирују и прожимају поетске и теолошке епистеме, књижевна ангелологија може се одредити као интердисциплинарно проучавање процеса смештања (хришћанске) фигуре анђела у поетски контекст, те условљености и мере метаморфозе ангелолошке фигуре услед динамичности датог контекста. Стога анђеол постаје место деконструисања, превладавања, те покушај синтезе опозитности теолошко : поетско, анђеол се схвата као двоструко наслојени знак, чији идентитет подједнако зависи и од теологије и од поетике. Књижевна ангелологија, отуда, свој курсор окреће ка теопоетским истраживањима, односно, управо на теопоетици књижевна ангелологија изграђује и своје научно и своје уметничко биће. На датом трагу, иницијална перспектива – теолошка ангелологија утиче на књижевну – може се другачије поставити: наше представе о анђелима испрва се формирају у границама језика и границама књижевног текста, те одатле насељавају теолошки дискурс. Књижевни текст постаје место формирања, описивања, представљања и проблематизовања ангелолошког као таквог. Тек када „прође” проверу у књижевном дискурсу, анђеол прелази у теолошки. Теопоетски аспект књижевне ангелологије, дакле, подразумева двоструки однос: утицај теолошко-ангелолошког дискурса на књижевно-ангелолошки и, што је посебно важно истаћи, књижевно-ангелолошког на теолошко-ангелолошки.

* Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01/200198).

Кључне речи: анђео, књижевна ангелологија, ангелологија, теопоетика, хришћанство, српска књижевност.

*

Иако је *анђео* једна од доминантнијих мотивско-тематских преокупација српске књижевности, која је изродила неке од кључних текстова наше литературе, нужно је и незахвално приметити да се ангелолошка проучавања српске књижевности не налазе на завидном нивоу, што у првом реду подразумева да је број научних референци посвећених датом сегменту српске књижевности у најмању руку недовољан. Ипак, треба напоменути да се један од курсора српске науке о књижевности последњих година окреће и ка књижевној ангелологији, што указује на то да научна рецепција постаје свесна ангелолошке традиције српске литературе.

Може се на основу кључних претпоставки наших књижевно-ангелолошких истраживања (Петковић, 1996; Половина, 2009; Шутић, 2012; Ђорђевић, 2014; Голијанин Елез, 2015; Бојовић, 2014, 2019; Милојевић, 2018; Коруновић, 2020; Пауновић, 2020, 2021; Букура, 2021; Марићевић Балаћ, 2022; Громовић, 2022; Турањанин Николопулос, 2023, Ђурђевић, 2023, Ђурђевић, 2023а) рећи да је њихова заједничка карактеристика то што се налазе на половини пута између теолошког и књижевног, те проучавање анђела у књижевном тексту подразумева интердисциплинарно повезивање теологије и науке о књижевности, при чему се теологија узима као полазиште, а књижевност као исходиште.

Сходно томе, Милослав Шутић, говорећи о Миљковићевом „Ариљском анђелу”, записује: „Сам наслов Миљковићевог песничког дела које нас интересује указује на један архетипски образац – *анђела* – а одговор на питање о месту и улози тога обрасца у томе делу треба тражити полазећи од ванестетског, ванлитерарног контекста као инспиративне зоне у којој се поменути образац појављује – од религије” (Шутић, 2012: 378–380). Са друге стране тог става, пишући о Миљковићевој и Лалићевој ангелологији, Милан Громовић истиче да поетске фигурације анђела своје

порок не мају само у религијској сфери већ се анђео објављује и као универзални културолошки феномен: „Хришћанска димензија анђела представља један од аспеката ове поезије, а разумевање универзалности анђела као естетичке појаве у уметничком, књижевном делу јесте основа за њено читање” (Громовић, 2022: 98). Дакле, теолошки аспект не бива укинут, он је нужно присутан, али уметност и литература представљају његову деконструкцију и реконструкцију, чиме од примарног он задобија секундарни значај.

Анђели у књижевном тексту сагледавају се тако у озрачју теолошко-ангелолошких премиса. Дате премисе настају на јудејској и библијској традицији, током патристичког периода налазе своја уобличења код Светих отаца попут Григорија Богослова (2021), Псеудо-Дионисија Ареопагита у његовом знаменитом спису *О небеској хијерархији* (2007), те код Јована Дамаскина (2006), али и код Абелара и Томе Аквинског на западу (Ирибарен, Ленц, 2008). Ангелолошки увиди савремених теолога, попут нпр. Сергеја Булгакова (1929) или Карла Ранера (1975), Родољуба Кубата (2012) или Илије Томића (2018) код нас¹, такође пружају незаобилазну основу за проучавање анђела унутар књижевног текста.

Дато је посебно видљиво у проучавањима наше старе књижевности, која је своје бокоре дубоко разгранала у религијском и теолошком дискурсу. Будући да је обележена снажним хришћанским набојем и искуством, нашу стару књижевност одликује значајно присуство ангелолошких тема и мотива. Колико су анђели, њихова природа, однос са Богом, били инспирација како за средњовековну уметност тако и за свакодневни живот показује рад Драгише Бојовића „Житије анђела или: Како се Петар Коришки бестелесним у пустињи показао” (2019). Дакле, стара књижевно-ангелолошка литература представља продужетак теолошко-ангелолошких увида, што је посебно уочљиво у раду „Пројекција митарстава у ’Житију Светога Петра Коришког’” Драгише Бојовића (2014). У овом истраживању приказују се патристички ставови о

¹ Овде су поменути тек кључни проучаваоци ангелологије, в. детаљнији списак у: Ђурђевић, 2023: 305–307.

митарствима душе после смрти, односно о демонско-анђеоском суду који се по умирању мора прећи, те транспозиције изнетих ставова у делима наших средњовековних писаца, попут Теодосија, архиепископа Данила, монаха Јефрема и Димитрија Кантакузина. Библијска и апокрифна ангелологија такође свој продужетак имају у старим књижевним текстовима, што истражују Наташа Половина у раду „Симболика анђела у Доментијановим житијима” (2009) и Сузана Ђорђевић у раду „Мотив анђела у старозаветним апокрифима” (2014). Прва ауторка Доментијанову ангелологију сагледава као поетско уобличење старозаветних и ареопагитских ангелолошких система, док друга ауторка испитује представе анђела у неканонским текстовима, посебно се осврћући на њихове телесне карактеристике, функције и активности. Међутим, поетско уобличење религиозног или теолошког није тек пуко понављање већ постојећег, но се у саму ангелолошку, сада поетску представу нужно уноси и неминовна разлика. Управо постојање разлике између постојеће теолошко-ангелолошке представе и њене транспозиције у књижевном тексту има за последицу да новообликована ангелолошка фигура задобије одређене карактеристике које су специфичне само за простор уметничког. Веза са теолошким, барем у старијој књижевности, ипак не бива укинута, али књижевност увелико проширује и преиспитује већ постојеће ангелолошке представе. Управо је то моменат у ком почињу јасно да се диференцирају теолошка и књижевна ангелологија. Тако Снежана Милојевић у раду „Функција анђела у опису страдања и смрти српске житијне књижевности XII и XIII века” (2018) првотно детаљно преиспитује библијске ангелофаније, да би на датој бази представила ангелофаније у истраживаном корпусу; потом истиче три кључне анђеоске функције у представљањима танатолошких искустава: то су анђели који помажу, анђели који кажњавају и анђели који наговештавају вечни живот или вечно страдање (Милојевић, 2018: 739). Иако све поменуте фигуре на исти или различит начин већ постоје у теолошкој традицији, Снежана Милојевић управо истиче „функције присуства анђела у богослужбеном тексту”²

² Истакао Ђ. Ђ.

(Милојевић, 2018: 739), чиме се посебан нагласак премешта са теологије на књижевност.

О формирању нових анђеоских фигура унутар књижевног текста говори и рад „Збигњев Херберт и српско песништво: Рецепција, поетика, перспектива” Јелене Марићевић Балаћ (2022), где ауторка указује на анђеле уништења, позитивно конотиране анђеле културе, анђеле несавршености итд.

Спискови новонасталих анђела, анђела насталих у границама књижевног текста, могу бити веома дуги³, те се стога може говорити о литерарним ангеломорфозама, које „представљају вишеструке метаморфозе ангелолошких фигура у књижевном тексту у односу на одговарајуће хришћанско-библијске или друге литерарне предлошке” (Ђурђевић, 2023: 56). Књижевне ангеломорфозе испрва подразумевају преузимање, проширивање и преобликовање изворних ангелолошких представа. У ранијем истраживању (в. Исто: 56–59) издвојили смо два општа типа литерарних ангеломорфоза, где је прва названа као *прогресивна*, што се односи на измену неангелолошког бића у анђела, при чему дата измена може бити потпуна или делимична, када се тек појединачне анђеоске особине додељују неанђеоском бићу и које често имају поетску функцију квалитативног појачавања и истицања конкретних особина оног ентитета који се доводи у везу са анђелом. Други тип ангеломорфоза у књижевном тексту јесте *регресивни*, што се односи на процес деангелизације, односно, дезинтеграције ангелолошког комплекса у његове конститутивне елементе. После разградње, они ипак задржавају одређене ангелолошке премисе, те се тако на пољу књижевног текста ствара широки спектар ангелолошких мотива: „кретања ваздуха и ветра, ватре, гласника, двојника, простора са очима, невидљивог постојања и невидљивог присуства, птица, прозирности, неба, облака, чистоте, белине, светлости, перја, раскривају у ангелолошком амбијенту” (Исто: 57).

³ Један такав списак, са отприлике 120 фигура, дат је у: Ђурђевић, 2023: 68–72.

Сходно томе, будући местом у ком се додирују и прожимају поетске и теолошке епистеме, књижевна ангелологија може се одредити као интердисциплинарно проучавање процеса смештања (хришћанске) фигуре анђела у поетски контекст, те испитивање условљености и мере метаморфозе ангелолошке фигуре услед динамичности датог контекста (Ђурђевић, 2023: 50). Стога анђео постаје место деконструисања, превладавања, те покушај синтезе опозитности теолошко : поетско, анђео се схвата као двоструко наслојени знак, чији идентитет подједнако зависи и од теологије и од поетике. Књижевна ангелологија, отуда, свој курсор okreће ка теопоетским истраживањима,⁴ односно, управо на теопоетици књижевна ангелологија изграђује и своје научно и уметничко биће.

На датом трагу, иницијална перспектива – теолошка ангелологија утиче на књижевну – може се другачије поставити: наше представе о анђелима испрва се формирају у границама језика и границама књижевног текста, те одатле насељавају теолошки дискурс. Књижевни текст постаје место формирања, описивања, представљања и проблематизовања ангелолошког као таквог. Тек када „прође” проверу у књижевном дискурсу, анђео прелази у теолошки. Теопоетски аспект књижевне ангелологије, дакле, подразумева двоструки однос: утицај теолошко-ангелолошког дискурса на књижевно-ангелолошки и, што је посебно важно истаћи, књижевно-ангелолошког на теолошко-ангелолошки.

Теопоетика, или интердисциплинарно проучавање сакралног у песничком и песничког у сакралном, започиње на испитивању и идентификацији теолошких, религиозних и сакралних елемената у књижевном тексту и ишчитавању светих текстова као литерарних (Валтон, 2019: 229). Закри Бодин одређује теопоетику као „методу тумачења која настоји да артикулише духовно значење које нам долази у симболичном

⁴ О теопоетици в. Вајлдер, 1976; Керни, 2003, 2010, 2019; Киф Пери, 2009; Фејбер, Факента 2013, Ваханијан, 2014; Херити, 2015; Бодин, 2020; Шимић, 2020, Капуто, Келер, 2021; Ђурђевић, 2021.

искуству” (Бодин, 2020: 14). Исти аутор продубљује и разумевање теопоетског текста, говорећи да „када се теопоетика примењује као интерпретативна теорија на текст, цртицу, фразу, строфу, комад, итд.”, они се „могу описати као ’теопоетски’ по томе што на неки начин божанско проговара кроз представљене слике” (Бодин, 2020: 15). Основна намера теопоетских истраживања јесте одредити оне елементе теолошког дискурса који га чине окошталом и страним човековом искуству, те изнаћи уметничка и поетска средства којима би се дати дискурс освежио и ревитализовао, те као такав – изнова пронађен – вратио у искуство. Сходно томе, теопоетика рачуна на постојање „реципрочне природе унутар поезије, где је духовности потребна поезија да би створила чудо и новост кроз метафору, док је поезији духовност потребна да испуни дате метафоре унутрашњом вредношћу” (Бодин, 2020: 13). Стенли Хопер, један од пионира теопоетике, истиче да је задатак теологије да „доведе Бога у присутност”, односно, теологија „треба бити пјесништво битка” (Шимић, 2020: 254). Проблем настаје управо у оном тренутку када је грчко *ποιέω* (стварам) преведено на латинско *facio* (чиним), те „латински *facio* инклинирао је према *factum*, према испражњавању логоса, опредмећивању доктрине, истискивању мита, редуцирању отајства на знање” (Шимић, 2020: 255).

Миљковић пева да смо „стварно претворили у мит, да доцније посумњамо у њега” („О анђелу на зиду”), међутим, исти ће песник открити анђела као биће које се супротставља ’опредмећивању доктрине’, јер „постоји у чистој могућности као чудо”; супротставља се истискивању митолошког мишљења, јер његово постојање „могу да објасне само воде које не теку, тај мирни лик када престаје ватра и збивање и почиње кристализација”; супротставља се ’редуковању тајне на знање’, јер „да је у пустињи рекао би: шта ће ми нада ако не да сачувам ову пустињу”; супротставља се ’испражњењу логоса’, јер „има нешто око његове главе што је чиста лепота и непревазиђена врлина, а слично је празнини” („О анђелу на зиду”). Управо, дакле, књижевна ангелологија постаје простор првога реда кроз који се читавају кључне теопоетске премисе.

Треба напоменути да религиозна поезија не мора нужно бити и теопоемска, јер теопоетика „тражи песме које креативно сугеришу, двосмислено наговештавају, које су великодушно интимне на начине да стварају простор читаоцу или публици да се суочи са непознатим, ангажује Мистерију, сања и преобрази се” (Бодин, 2020: 16). У том смислу, Миљковићев „Ариљски нађео” налази се са друге стране религиозног, прецизније, конфесионалног искуства; он се не може одредити као ’хришћански’ или ’исламски’, ’православни’ или ’католички’, предзнаци дате врсте постају ирелевантни са становишта теопоетике, те и сам песник оста „пуст и сам” („Ариљски анђео”).

Анђео, дакле, у Миљковићевој поеми своју позиционираност на фресци српског средњовековног манастира Светог Ахилија мења позиционираношћу или вечним кретањем „између елемената и односа који поравнавају свет” („О анђелу на зиду”). Од религиозно-православног, до догматски утврђеног исповедања вере, које изазива „ослепљења и заслепљења” („О анђелу на зиду”), анђео постаје напуштање свих обавезујућих теолошких узуса, управо постаје ’непознато’, ’тајновито’, ’сањалачко’, ’вечно преображавајуће’, које се спознаје срцем у коме се „пали светлост која обећава да ће све бити виђено и сагледано у сећању и будућности и у себи самом” („О анђелу на зиду”).

Дакле, време откривања или, ако се може рећи, време истине, повлачи се ка човековом архетипу, као изразу искуствене прошлости, и ка човековом есхатотипу, као изразу искуствене будућности, док садашњост постаје управо место празнине као теопоетског треперења пред жељеним божанским, које остаје скривено у просторима изван самог садашњег.

Поезија у теопоетској визири суштински није помоћно средство превладавања јаза између човечанства и Бога, „већ се бави унутрашњом дубином и спољашњим растом без жртвовања важности или истакнутости ниједног. Теопоемска песма не пружа се само вертикално већ и хоризонтално да позове друге у заједницу коју песма формира. Нити сеже само вертикално навише већ Бог сеже према нама кроз оно што је створено” (Херити, 2015: 12). У том смислу интеракција између анђеоских

очију, кроз које трансцендентно сеже ка људском, и људских очију, што подразумева обрнути смер посматрања, један је од кључних мотива наше књижевне ангелологије: од централног Попиног „Откуд очи моје / На лицу твоме / Анђеле брате” („Каленић”) дати мотивски комплекс разлистава се целом нашој литератури: Његошу „сину [...] зрака пред очима / и глас зачух кано глас ангела” („Луча микрокозма”), или код Слободана Ракитића који пева: „Опет ме прате очи твоје! / Реч коју нико још не схвати” („Сопотански анђео”), Светислава Мандића („Милешевски анђео”) или Ивана В. Лалића („Фреска”) који су загледи у фреску анђела, Саше Радојчића чији је анђео „поглед / земљи које нема приклонио” („Анђео”), Бојане Стојановић Пантовић, чијем архангелу Михаилу „кожа око очију [...] постаје сува и зборана” („Свети Архангел Михаилу 2015.”) итд. На метапоетском нивоу управо Миљковић освешћује дати мотивски комплекс, али и суштинску комуникацију између песника и анђела, те коментар: „Али један песник који је дуго стајао испод зида у који је било немогуће посумњати, ваљда због његовог горког укуса и тврдоће, препознао је своје лице безброј пута сељено на једном српском средњовековном анђелу” („О анђелу на зиду”), заокружује дато искуство, уједно показујући анђела као завичајно место самог песника, али и песника као завичај самог анђела.

Јаз између човечанства и Бога, дакле, не бива премашен, јер наместо Бога Миљковић поставља ’чисту кристализацију’ („О анђелу на зиду”) као један новопронађени језик који се налази са друге стране сваког могућег језика и сваке језичке могућности, посредни је језик који доказује, већ језик нове рекогниције и резонанције (в. Киф Пери, 2009: 583). Управо такав, новопронађени језик, језик другачије когнитивне логике и другачијег звука од оног језика који користимо, настаје у поменутом зјапу између човечанства и Бога. У датој празнини, у датом језику, теопоетика се објављује као „процес доласка до тога да се свет види дивинизирање”, што последује у томе да би „духовна стварност света постала лакша за сагледавање, за поетско артикулисање и за живот у њој” (Исто, 2009: 586). Зато анђео, а не Бог, постаје пресудна песничка реч, анђели постају завет поетике, јер, песничка је порука:

„[...] годинама покушавам / Да напишем *анђео* а да се због тога / Не осећам лоше” (Дејан Алексић, „О великој песми”).

Будући да се теопоетика може одредити и као „сараднички чин између импулса унутар креативног појединца, при чему теолошки импулс окупља Бога у свету, а песнички импулс распакује Бога у свету” (Херити, 2015: 12), управо се песник, и то онај који је загладан у анђела, прихвата датог задатка. Анђео постаје „празнина где не струји крв и где бисмо сместили своје представе о евентуалном божанству” („О анђелу на зиду”); анђео постаје новопронађена песничка реч у којој је могуће изнова исписати идентитет трансцендентног, односно, песничка реч која вечно тежи дивинизираним. Такође, може се рећи и да је анђео у песничком тексту „пут напред који ће нас одвести у нови језик где теологије нису круте, логичне тврдње, већ радосни изрази који нас ураћају у мистерију и иконско биће” (Киф Пери, 2009: 581).

Сходно реченом, Дејв Херити сагледава теопоетику као „сочиво кроз које би људи могли даље да разумеју креативну праксу и духовну формацију, те стекну јасан приступ о томе како би то двоје могли да раде заједно у унапређењу економије доброчинства и узајамне хуманости” (Херити, 2015: 9).

Књижевна ангелологија управо се према теолошкој ангелологији поставља као сочиво. Будући да Бог „убија очи кад га виде” (Јован Дучић, „Крила”) и да су анђеоске очи „негатив неба” (Саша Јеленковић, *Херувимске тајне*), тако књижевно уобличени анђео постаје својеврсна протеза човековог погледа у трансцендентно и у суштину сакралног – рећи ће Његош:

Мјесто очих да два сунца никну
и идеју један вијек смртни
да по царству небовлаца прате,
не би њини свијетли погледи
величества небесне прелести
свеколике могли прегледати
(*Луча микрокозма*).

Зато анђеоло није ништа друго до „верност силама које су иза зида” (Бранко Миљковић, *Априлски анђеоло*), те несазнатљиво трансцендентно своје присуство у свету исказује кроз анђела у тексту. Путем анђела, дакле, текст отвара своје биће према трансценденцији и путем анђела она се приближава читаоцу са ове стране текста. Зато ће Киф Пери рећи да је теопоетика „средство стварања Бога, уобличавања искуства божанског и проучавања начина на које људи спознају Духа” (Киф Пери, 2009: 580), те се анђеоло, као знак у песми, као знак у тексту, може схватити и као симулација дивинизираниг и сакралног, односно, као простор игре песничког и сакралног, њихове несебичне размене, али и критике.

Очување свежине и витализма теологије, као теологоса, говора о Богу, Хопер види у повратку моћи митског мишљења, односно, истицању значаја имагинације. Имагинација, посебно у радовима Ејмоса Нивена Вајлдера, „није пука фантазија, већ синтетизирајућа функција ума у односу на искуство, по којој објективизирамо стварности у односу на које имамо само индиције. Дјеловање имагинације, истиче Вајлдер, укључује и перцепцију и креацију” (Шимић, 2020: 259). Религиозна свест која је формирала анђеле дејствује у визуелно-сликовним категоријама, отуда се анђеоло разуме као специфична слика: анђели су „заправо фотофаније Бога и творевине с једне стране, и антрополошко-антропоморфне представе, с друге. Они су пројаве бића и перцепција бића – чудесан спој Божанског, човековог и природног”, те „теолошки исказ кроз слику и имагинацију анимира целовитост човековог бића, појачава религијски доживљај. Он напаја отворене егзистенцијалне пориве теолошког, етичког и естетског карактера” (Кубат, 2012: 239). Кубатове речи указују на једну значајну блискост (књижевне) ангелологије са теопоетиком.

Митско-поетски израз управо јесте онај израз који Стенли Хопер види као излаз теолошког говора из окошталости, ригидности, удаљености од искуства свакодневног човека, апсолутног доказивања и тврђења, што почива на претпоставци да су „дубина и мистерија Христове моћи сувише дубоке да би се могле апстраховати и артикулисати у целини, тако да покушаји да се опише природа и капацитет Бога треба да буду утемељени

на искуству и изражени само уз признавање да су они само један аспект божанског” (Киф Пери, 2009: 581). Теолог, подједнако као и песник, мора бити спреман да уједно и афирмише и негира дивинизирано, да уједно приложи све аргументе који потврђују онострано и све елементе који га поништавају, јер се само у таквом поступку не врши (дискурзивно) насиље над трансцендентним. Анђео постаје управо биће које омогућава такву поставку, што ће Миљковић артикулисати у следећим стиховима:

Сричем фосил твога имена у суши
Вере и лажног раста лажној души,
Јер и да те нема, празнина у којој
Замишљасмо те, ипак, никад не би
Престала да нас опија, у себи
Увек друга превареној сржи мојој
(„Ариљски анђео”).

*

На основу описаних поставки књижевна ангелологија може бити схваћена и као специфичан облик деконструкцијског дискурса који нарушава опозицију теолошко : поетско. Песник (или теолог) увек је вођен жељом „без задовољења која, управо, *схваћа* удаљеност, другост и извањкост Другог”: будући свестан апсолутне другости Бога као таквог, те услед тога што другост „има за Жељу неки смисао” (Левинас, 1976: 18), проналази анђела као својеврсну симулацију божанског и симулацију смисла у искуству. Анђео постаје трансцендетна релација са „збиљом бескрајно удаљеном од моје”, тако „да та удаљеност ипак не поништава ту релацију, као ни та релација удаљеност, као што би се збило у унутрашњим релацијама Истог; а да се та релација не усађује у Другом и не мијеша са њим, да не угрожава сами идентитет Истог, његову истост” (Левинас, 1976: 26). Песникове очи непрестано ће се одлагати у анђеоским, међутим, јаз између њих никада се неће прећи: „Непомичан си, зато те не могу стићи; Тако близу мене други ваздух дишеш” (Бранко Миљковић, „Ариљски

анђео”). Анђео, пронађен у песми, „увијек разара и прераста пластичну слику коју ми оставља, идеју мени примјерену и примјерену свом *идеатуму* – адекватну идеју” (Исто: 35), због чега Карановић записује: „И све мање приањам / Уз варку да анђели / Долазе споља” („Варка”). Немогуће анђела у књижевности, али и немогуће саме књижевности, управо јесте незадовољење жеље „за нечим што потпуно разбија садашње хоризонте могућности, што збуњује наша очекивања, што нас оставља у дахтању за ваздухом и покушају да дођемо до даха”, за доласком „нечега што нисмо очекивали да долази, што нас изненађује и кида хоризонт очекивања”, јер „немогуће јесте оно што распаљује нашу страст, удаљава нас од мртве тачке и покреће нашу жељу да то остваримо” (Капуто, Сканлон, 1999: 3–4).

Помоћу анђела, дакле, песнички текст уједно осветљава божанско одсуство у свету и афирмише божанско као такво, жели да испуни жељу за њиме, услед чега, будући никада испуњена, она само још више нараста.

ЛИТЕРАТУРА

- Ареопагит, Д. (2007). О небеској јерархији. У: Тодоровић, Ј. (прир.). (2007). *О анђелима: свети оци о анђелима господњим*. Будва: Манастир Подмаине (Подострог). 101–142.
- Библија (2022). *Свето писмо Старога и Новог завета, Библија*. Милин, Д. (прев.). Свето писмо Старог завета. Чарнић, Е. (прев.). Свето писмо Новог завета. Београд: Библијско друштво Србије.
- Богослов, Г. (2021). *Беседа 28, О богословљу друга*. Преузето 24. јула 2021, са <<https://svetosavlje.org/sabrane-besede-2/30/>>
- Бојовић, Д. (2004). Пројекција митарстава у *Житију Петра Коришког, Црквене студије*, I, 1. Ниш: Центар за црквене студије, Универзитет у Нишу, Центар за византијско-словенске студије, Међународни центар за православне студије. 121–129.
- Бојовић, Д. (2019). Житије анђела или: Како се Петар Коришки бестелесним у пустињи показао, *Православно монаштво*,

- тематски зборник посвећен архимандриту Дионисију (Пантелићу), духовнику манастира Светог Стефана у Липовцу, поводом седам година његове монашке службе.* Ниш: Центар за црквене студије.
- Букура, Ј. (2021). Фигура анђела у поезији Р. М. Рилкеа и у музици Лори Андерсон, *Philologia mediana*, 13, 13, 643–650.
- Булгаков, С (1929). *Лествица Иаковља: Об ангелах*. Преузето 21. јуна 2021, са <http://www.odinblago.ru/bulgakov_lestvica/>
- Голијанин Елез, С. (2015). Типологија подтекста у онтологизацији песништва Бранка Миљковића – дијалог с традицијом као трагање за знацима песничког говора. У: Поповић Николић, Д. (прир.). (2015). *Научни скуп Бранко Миљковић, ново читање: зборник радова*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу. 117–138.
- Громовић, М. (2022). Поетска ангелологија Бранка Миљковића и Ивана В. Лалића. У: Гудурић, С. и др. (уред.). (2022). *Језици и културе у времену и простору*, X/3. Нови Сад: Филозофски факултет. 97–106.
- Дамаскин, Ј. (2006). *Источник знања*. Београд: Јасен.
- Ђорђевић, С. (2014). Мотив анђела у старозаветним апокрифима, *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима за школску 2013/2014. годину*, IX. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Ђурђевић, Ђ. (2021). *Теопоетика: О апокалиптичном дискурсу српске поезије*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Ђурђевић, Ђ. (2023). *Књижевна ангелологија*. Београд: Службени гласник.
- Ђурђевић, Ђ. (2023а). *Антологија српске ангелолошке поезије*. Београд: Службени гласник.
- Iribarren, I.–Lenz, M. (2008). *Angels in Medieval Philosophical Inquiry, Their Function and Significance*. Oxon, Surrey: Ashgate.
- Јерков, А. (2013). Пад Византије и српска поетика, део други. У: Бошковић, Д. (уред.). (2013). *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века: зборник радова*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. 143–162.

- Капуто, Џ.–Келер, К. (2021). *Теопоетика/Теополитика*. Преузето 10. фебруара 2021, са <<https://teologija.net/teopoetika-teopolitika/>>
- Коруновић, Г. (2020). Руине и анђели: описи (не)видљивог у поезији Војислава Илића и Силвија Страхимира Кранчевића. У: Петровић, П; Бјелановић, Н. (уред.). (2020). *Војислав Илић и рађање модерне српске поезије*. Београд: Институт за књижевност и уметност. 339–364.
- Кубат, Р. (2012). *Траговима Писма: Стари Савез – теологија и херменеутика*. Крагујевац: Каленић.
- Левинас, Е. (1976). *Тоталитет и бесконачно (оглед о извањкости)*. Сарајево: ИП Веселин Маслеша.
- Марићевић Балаћ, Ј. (2022). Збигњев Херберт и српско песништво: Рецепција, поетика, перспектива, *Зборник Матице српске за славистику*, 101, 333–347.
- Милојевић, С. (2018). Функција анђела у опису страдања и смрти српске житијне књижевности XII и XIII века, *Црквене студије*, XV, 15. Ниш: Центар за црквене студије, Универзитет у Нишу, Центар за византијско-словенске студије, Међународни центар за православне студије. 735–751.
- Пауновић, А. (2020). Сањарење замрзнутог у лирици Ане Ристовић: (о)певање неугрејаних. У: Шеатовић, С. (уред.). (2020). *Поезија Ане Ристовић: зборник радова*. Београд: Задужбина „Десанке Максимовић”, Институт за књижевност и уметност. 189–209.
- Пауновић, А. (2021). Ангелофанијско ништа поезије Војислава Карановић. У: Шеатовић, С. (уред.). (2021). *Поезија Војислава Карановића: зборник радова*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић”, Народна библиотека Србије, Институт за књижевност и уметност. 221–244.
- Петковић, Н. (1996). Инверзија поезије и поетике. У: Петковић, Н. (уред.). (1996). *Поезија и поетика Бранка Миљковића: зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Гацин Хан: Дом културе „Бранко Миљковић”. 11–31.

- Половина, Н. (2009). Симболика анђела у Доментијановим житијима. У: Карановић, З; Живанчевић-Секеруш, И. (уред.). (2009). *Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности: зборник*, књ. 2. Нови Сад: Филозофски факултет. 125–132.
- Страјнић, Н. (2006). *Огледи о књижевности и сликарству*. Бачка Паланка: Логос.
- Томић, И. (2018). Јудејска ангелологија у периоду антике, *Свети кнез Лазар: часопис Рашко-призренске епархије за духовни препород*, 6, 4, 24.
- Турањанин Николопулос, Б. (2023). Гдје извире роман делта? или Увод у ангелологију Горана Петровића, *Летопис Матице српске*, 48, 115, 353–369.
- Шутић, М. (1996). Архетип и песнички доживљај („Ариљски анђео” Бранка Миљковића). У: Петковић, Н. (уред.). (1996). *Поезија и поетика Бранка Миљковића: зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Гацин Хан: Дом културе „Бранко Миљковић”. 123–146.
- Bodine, Z. M. (2020). *Toward a Theopoetics of Poetry*. Indiana, Fort Wayne: Department of English at Purdue Fort Wayne.
- Caputo, J.–Scanlon, M. (1999). Apology for the Impossible: Religion and Postmodernism. In: Caputo, J, Scanlon, M. (ed.). (1999). *God, the Gift, and Postmodernism*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press. 1–19.
- Faber, R.–Fackenthal, J. (2013). *Theopoetic Folds: philosophizing multifariousness*. New York: Fordham University Press.
- Harrity, D. (2015). *The Theopoetics of Literature, An Aesthetic Statement, Part II*, 10–15. Preuzeto 5. фебруара 2021, са <https://static1.squarespace.com/static/59a5a34bb8a79b5f57c99046/t/59e4d64590bcce17f91cd945/1508169285696/02+Harrity+-+The+Theopoetics+of+Literature.pdf>

- Kearney, R. (2003). *The Wake of Imagination, Toward a postmodern culture*. Taylor & Francis e-Library.
- Kearney, R. (2010). *Anatheism, Returning to God After God*. New York: Columbia University Press.
- Kearney, R. (2019). *God Making, Theopoetics and Anatheism*. 3–28. Preuzeto 5. februara 2021, sa <<https://richardmkearney.files.wordpress.com/2019/03/god-making-theopoetics-and-anatheism.pdf>>
- Keefe–Perry. L. B. C. (2009). Theopoetics: Process and Perspective, *Christianity and Literature*, 58, 4, 579–601. Preuzeto 5. februara 2021, sa <<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/014833310905800404>>
- Rahner, K. (1975). Angels. In: Rahner, K. (ed.). (1975). *Encyclopedia of Theology: The Concise Sacramentum mundi*. Mumbai: St Paulus. Preuzeto 25. jula 2021, sa <<https://books.google.co.zm/books?id=5GP1jgEACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=true>>
- Vahanian, G. (2014). *Theopoetics of the Word, A New Beginning of Word and World*, United States: Palgrave Macmillan.
- Walton, H. (2019). Theopoetics as Challenge, Change and Creative Making, *Literature and Theology*, 33, 3, 229–232.
- Wilder, A. N. (1976). *Theopoetic, Theology and Religious Imagination*, Philadelphia: Fortress Press.
- Šimić, K. (2020). Teopoetika: genealogija i perspektiva, *Diacovensia*, 28 (2), 247–270. Preuzeto 5. februara 2021, sa <<https://hrcak.srce.hr/240320>>

Издавачи

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

www.ff.uns.ac.rs

Издаваштво „Битије”

www.bitije.rs

За издаваче

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Мср Ђина Весић, истраживач-приправник

Уредник зборника

Др Милан Громовић, научни сарадник

Дизајн корица

Катарина Баћевић

Лектура

Организациони одбор Скупа и Ана Крстић

Припрема за штампу

Игор Лекић

Штампа и повез

Sajnos d.o.o.

Момчила Тапавице 2, 21000 Нови Сад

Тираж

300

ISBN

978-86-6065-816-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41.09(082)

АНЂЕЛИ у књижевности : зборник радова / [уредник Милан Грововић]. -
Нови Сад : Филозофски факултет : Издаваштво "Битије", 2023 (Нови Сад :
Сајнос). - 501 стр. ; 20 cm

"Међународни научни скуп 'Анђели у књижевности' одржан је 1. јуна 2023.
године [...] на Филозофском факултету у Новом Саду"--> стр. 9. - Тираж 300. -
Стр. 9-12: Уводна реч / Уредник. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Библиографија уз сваки рад. - Ангелолошка литература: стр. 487-497. -
Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-6065-816-8

а) Српска књижевност - Мотиви - Анђели - Зборници

COBISS.SR-ID 133702409